տերազմի կանխումով, որովհետև այդ պատերազմի դեպքում Ֆրանսիան այս կամ այն կերպ ստիպված կլինի մասնակցել դրան կամ միայնակ կմնա հենց այդ նպատակով ռուս-թուրքական պատերազմ հրահրող բիսմարկյան Գերմանիայի առջև։

Կոնֆերանսի ձախողումից հետո, 1877 թ. հունվարի 8—20-ին, մեծ տերությունները ժամանակավորապես ետ կանչեցին Կ. Պոլսի իրենց դեսպաններին։ Ճգնաժամի ծայրահեղ սրումն անխուսափելի էր և այն պայթեց որպես ռուս-թուրքական պատերազմ։

Մեծ տերությունների ներկայացուցիչների Լոնդոնի խորհրդակցության մարտի 19/31-ի որոշումը, որով թուրքական կառավարությանը հիշեցվում էր քրիստոնյա ազգաբնակչության համար բարենորոգումներ կատարելու անհրաժեշտության մասին, ապրիլի 9-ին, Անգլիայի օգնության հույսով, գուցե և նրա գաղտնի թելադրանքով, մերժվեց Բ. Դոան կողմից, որպես Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու փորձ։

Ռուսաստանն այդ պատերազմին նախապատրաստվել էր հանգամանորեն։ Սակայն, ինչպես իրավացի նշում էր Ռուսաստանի ռազմական մինիստր Դ. Ա. Միլյուտինը, որքան էլ նախապատրաստված, այնուամենայնիվ Ռուսաստանը պատրաստ չէր պատերազմի[6]։

Պատերազմին տենդով պատրաստվում էր նաև Թուրքիան։ Սակայն ռուսական բանակի մարտունակությունը, չնայած իր խոշոր թերություններին, շատ ավելի բարձր էր, քան թուրքական բանակինը։

1877 թ. ապրիլին, Թուրքիայից կիսանկախ վիճակում գտնվող և անկախության ձգտող Ռումինիայի հետ կնքած դաշնագրով ապահովելով նրա մասնակցությունը պատերազմին, Քիշինյով ժամանած Ալեքսանդր II-ը ապրիլի 12/24-ին, նույն օրը, երբ սկսվել էր 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, ստորագրեց պատերազմական մանիֆեստը։ «Սլավոն եղբայրներին» օգնելու դրոշով սկսած, բայց երկուստեք զավթողական այդ պատերազմում, ռուսական ցարիզմը հետապնդում էր Ղրիմի պատերազմի հետևանքով Բալկաններում կորցրած ազդեցության և ընդհանրապես իր միջազգային հեղինակության բարձրացմանը։ Նա, անշուշտ, հույս ուներ դրանով հասնել նաև երկրի ներսում նարոդնիկների հեղափոխական ընդվզումներով ծայր առած քաղաքական լարվածության թուլացմանը։

Պատերազմն իր հետևանքներով դրական նշանակություն ունեցավ։ Այն հասցրեց թուրքական բարբարոսական լծից բուլղար ժողովրդի ազատագրմանը, հեշտացրեց ու արագացրեց ամբողջապես փտած ասիական ֆեոդալիզմի և ամենաբարբարոսական ինքնակալության կործանումը Եվրոպայում[7], թուրքական լծից ազատագրեց հայ ժողովրդի խոշոր մի հատված։

Պատերազմն սկսվեց Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում միաժամանակ։ Ռուսական բանակների հիմնական ուժերը կենտրոնացված էին Բալկանյան ռազմաճակատում։ Սակայն միջազգային իրադրության լարվածության պայմաններում, կայուն երաշխիք չունենալով գերմանական ու ավստրո-հունգարական սահմաններում, Ռուսաստանը սահմանային այդ շրջաններից Բալկանյան ռազմաճակատ տեղափոխեց այնտեղ տեղակայված

---

6 Տե՛ս «Дневник Д. А. Милютина», т. 2, М., 1948, стр. 65.

7 Տե՛ս «История Болгарии», т. 1, стр. 59.

զորքերի մի մասը միայն։ Այդուհանդերձ, ռուսները կարողացան Բալկաններում կենտրոնացված թուրքական 160 հազարանոց բանակի դեմ հանել 185 հազարանոց բանակ։ Բալկանյան ռազմաճակատի հրամանատար նշանակվեց մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռոմանովը։

Համակողմանի նախապատրաստվելուց հետո ռուսական զորքերին հաջողվեց մեծ դժվարությամբ ճեղքել թշնամու դիմադրությունը և 1877 թ. հունիսի 27-ին թուրքերի համար անըսպասելի գրոհով անցնել լայնահուն Դանուբը և ներխուժել Բուլղարիա։ Համառ մարտերից հետո գրավվեց Սվիշտավն, որտեղից ռուսական բանակն առաջ շարժվեց երեք հիմնական ուղղություններով՝ Ռուսչուկի ուղղությամբ՝ դեպի արևելք, հարավ՝ դեպի Տըրնովո և արևմուտք՝ Նիկոպոլ, Պլևնա։

Գեներալ Ա. Տեր-Ղուկասյան (Տեր-Ղուկասով)

Բուլղարները ցնծությամբ էին դիմավորում ռուս զինվորներին, որոնց հետ էին նրանք կապում թուրքական դարավոր լծից ազատագրվելու իրենց վաղեմի երազանքը։ Ռուսական զորքերի Բուլղարիա մտնելու հետ նոր թափ ստացավ բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը։ Ինչպես նախօրոք ձևավորված, այնպես էլ պատերազմի ընթացքում բստեղծվող աշխարհազորը՝ նշանակալի դեր խաղաց ռուսական բանակների առաջ խաղացումն ապահովելու գործում։ Ռուսական բանակի հետ կողք-կողքի կռվում էին մոտ հինգ հազար բուլղար կամավորներ՝ ռուսական գեներալ Ն. Գ. Ստոլետովի գլխավորությամբ։ Առանձին գործող աշխարհազորային խմբերի հրամանատարներ էին դարձել արդեն նախկինում ճանաչված հայդուկապետեր Պ. Հիտովը, Ֆ. Թոտյուն, Ի. Մարկովը և ուրիշ շատերը։ Բալկանյան ռազմաճակատում աչքի ընկան ռուսական բանակի զորավարներ Մ. Ի. Դրագոմիրովը, Ի. Վ. Գուրկոն, Ֆ. Ֆ. Բադեցկին և ուրիշներ։ Ռուսական բանակին ակտիվորեն օժանդակում էին նաև Բալկաններում բնակվող հայերը։

Երկարատև ու արյունահեղ մարտերում կոտրելով թուրքերի դիմադրությունը, Շիպկայի ու Պլևնայի մոտ տեղի ունեցած կատաղի մարտերից հետո, 1878 թ. հունվարի 4-ին ռուսական զորքերը մտան Սոֆիա։ Ապա ընկան Պլովդիվը, Ադրիանապոլիսը և ռուսական առաջատար զորամասերն ընդհուպ մոտեցան Կ. Պոլսին։

Կովկասյան ռազմաճակատը, որի հրամանատարն էր Ալեքսանդր II-ի մյուս եղբայրը՝ Միխայիլ Նիկոլաևիչը, նույնպես որոշակի դեր պետք է խաղար թուրքական բանակների ջախջախման և պատերազմը հաղթանակով ավարտելու գործում։

Կովկասյան բանակի առջև առաջին հերթին խնդիր էր դրված արևելյան

ռազմաճակատ քաշել հակառակորդի որքան հնարավոր է մեծաթիվ ուժեր, Բալկանյան կենտրոնական ռազմաճակատում Կ. Պոլսի վրա շարժվող ռուսական բանակների հաղթարշավը ապահովելու համար։ Նա ուներ կազմակերպված հարձակման ու թշնամու տարածքի հնարավորին չափ խորքերը թափանցելու որոշակի պլան։

Թուրքական սահմանին մոտեցող ռուսական բանակը բաժանվեց երկու առանձին միավորումների։ Սրանցից Քոբուլեթյան կոչված զորաբանակի առջև խնդիր դրվեց ապահովել կենտրոնից հարձակվող Կովկասյան գործող կորպուսի սեծովյան թևը և մտնել Բաթում։ Տեղական ուժերով համալրված և մարտական բարձր պատրաստականություն ունեցող կովկասյան մոտ վաթսուն հազարանոց կորպուսը, որի հրամանատարն էր գեներալ-ադյուտանտ Մ. Տ. Լորիս-Մելիքովը, իր հերթին բաժանվեց երեք մասի։ Նրանք պետք է կռվեին թուրքական 70-հազարանոց բանակի դեմ։

Գեներալ Հ. Լազարյան (Հ. Լազարև)

Գլխավոր հարվածը նախատեսվում էր կենտրոնից՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ, ուր կենտրոնացվեցին հիմնական ուժերը (մոտ 30 հազար զինվոր)։ Գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասովի հրամանատարությամբ գործող Երևանյան ջոկատը շարժվելու էր ձախ թևով՝ դեպի Ալաշկերտի հովիտը, իսկ գեներալ Դևելի Ախալցխայի ջոկատը՝ աջ՝ Ախալքալաք-Արդահան գծով[8]։

Թուրքերը մեծ հույսեր էին կապում Կարսի, Արդահանի և Կարինի ամրացված պաշտպանության հետ, ուր և կենտրոնացված էին նրանց հիմնական ուժերն ու ռազմական պաշարները։ Բայց ռուսական բանակի կողմից թուրքական սահմանն անցնելու հետ մեկտեղ ձախողվեց Սողանլուի բարձունքներում ամրացած օսմանյան Արևելյան բանակի գլխավոր հրամանատար Ահմեդ Մուխթար փաշայի՝ կայծակնային արագությամբ ռուսներին չարդելու մասին մտադրությունը[9]։

Պատերազմ հայտարարելու չորրորդ օրը՝ ապրիլի 27-ին Երևանյան ջոկատը հայ աշխարհազորայինների հետ միասին Իգդիրից շարժվեց դեպի Բայազետ և երեք օր անց գրավեց քաղաքը. ապա անցավ Դիադին, Ալաշկերտ։ Կորպուսի գլխավոր ուժերից ու Երևանյան միավորումից առանձնացված երկու հարվածային ջոկատներ, հայ կամավորների հետ միասին, շարժվեցին

8 Տե՛ս «История русской армии и флота», т. 11, М., 1913, стр. 177; ՍՍՀՄ ԿՊԴԱ, ֆ. 39, ց. 1, գ. 56, թ. 495։

9 Տե՛ս Ա. Ս. Պողոսյան, Ռուս-հայ բարեկամության պատմությունից, Երևան, 1974, էջ 230—231։

դեպի Կաղզվան և տեղացի հայերի օգնությամբ, առանց մեծ ջանքերի, մտան քաղաք։ Թուրքական կայազորը խուճապահար հեռացավ։ Ինչպես Բայազետի, այնպես էլ Կաղզվանի հայ բնակիչները աղ ու հացով դիմավորեցին ռուսական զորքերին։

Քիչ ուշ, ամռան սկզբներին, Երևանյան ջոկատը հաջող տեղաշարժեր կատարելով, հունիսի 16-ին հաղթական մի ճակատամարտ տվեց Դրամդաղի լեռներում ու հետ շպրտեց ամուր դիրքեր բռնած ու թվական գերակշռություն ունեցող հակառակորդին։ Հունիսի 21-ին տեղի ունեցած Դահարի դժվարին ու արյունահեղ մարտում, ետ մղելով թուրքական բանակի կատաղի գրոհները, ռուսական զորամասերը նոր հաղթանակ տարան՝ մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն։

Սակայն, երբ թուրքական զորքերի հրամանատար Մուխթար փաշան լրացուցիչ ուժեր կենտրոնացրեց ռազմաճակատի այդ հատվածում ու հարձակվեց Գեյմանի զորաբանակի վրա, և կենտրոնում գործող ռուսական զորքերն ստիպված ետ քաշվեցին, թուրքերի առաջխաղացման հետ կապված պաշարման սպառնալիքից խուսափելու համար Երևանյան ջոկատը նահանջի հրաման ստացավ։ Գեներալ Տեր-Ղուկասովն այդ նահանջը կազմակերպեց ռազմական փայլուն վարպետությամբ՝ իր հետ տանելով նաև մեծ թվով գաղթականներ։

Այդ օրերին ծանր վիճակ էր ապրում թուրքական զորքերի և բազմահազար բաշիբոզուկների կողմից պաշարված Բայազետը։ Քաղաքը գրավվել ու հրի էր մատնվել։ Միջնաբերդում կապիտան Ֆ. Շտոկովիչի գլխավորությամբ ամրացել ու 23 օր անվհատ ու հերոսաբար պաշտպանվում էին ռուսական փոքրիկ կայազորը և մի քանի հարյուր հայ կամավորներ։ Նահանջի ճանապարհին Ա. Տեր-Ղուկասովը կարողացավ փրկել՝ Սամսոն Տեր-Պողոսյանի[10] միջոցով իրենից օգնություն հայցող պաշարված կայազորին ու բնակչությանը։ Համառ մարտերից հետո թուրքական զորքերը ջախջախվեցին ու ետ շպրտվեցին, քաղաքը նորից ազատագրվեց։

Աջ թևում գեներալ Դևելի զորամասերը ջարդեցին թուրքական զորքերի դիմադրությունը, ապա իրենց օգնության եկած գեներալ Գեյմանի զորամասի հետ միասին մայիսի 17-ին գրոհով մտան Արդահան, որի գրավմամբ կանխվում էր Ախալքալաքի ու Ախալցխայի ուղղությամբ թուրքական բանակների հարձակման հնարավորությունը և ապահովվում Կարսի ու Բաթումի միջև եղած կապը։

Արդահանը գրաված զորքերի մի մասը նորից միացավ կենտրոնից շարժվող հիմնական ուժերին և Լոռիս-Մելիքովի գլխավորությամբ, դարձյալ կենտրոնացվեց ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող պաշարված Կարսի շուրջը։ Բայց այս ուղղությամբ գործող թուրքական բանակը ժամանակավոր հաջողությունների հասավ և միայն ավելի ուշ, նոր համալրումներ ստանալուց հետո, 1877 թ. հոկտեմբերի 15-ին, Կարսի մոտ՝ Ալաջայի բարձունքներում, ռուսական բանակը ջախջախիչ հարված հասցրեց Մուխթար փաշայի զորագնդերին։ Խոշոր կորուստներ կրելով, թուրքական բանակն ստիպված էր անկանոն նահանջել։ Բայց ռուսական զորքերին չհաջողվեց հաղթարշավը շարունակել մինչև վերջ, և Կարսը գրոհով վերցնելու

10 Րաֆֆու «Խենթ» վեպի հերոս Վարդանը։

նախնական փորձերն ավարտվեցին ապարդյուն։ Ալաջայի հաղթական ճակատամարտից հետո ռուսական զորքերի մի մասը շարժվեց դեպի Կարին, մյուսը՝ վերստին պաշարեց Կարսը։ Հանգամանորեն նախապատրաստվելուց հետո, նոյեմբերի 18-ի գիշերը, գեներալ Հովհաննես Լազարևի ղեկավարած գրոհային ջոկատներին հաջողվեց առաջին գծում գտնվող հայ ուղեկցող-կամավորների օգնությամբ[11] մոտենալ, ապա լուսաբացին գրավել 30 հազարանոց կայազոր և 3 հարյուր հրանոթ ունեցող, օտարերկրյա ռազմական մասնագետների կողմից ամուր պաշտպանություն կազմակերպած անառիկ թվացող Կարսի բերդը։ Կարսի գրավումը կարևոր նշանակություն ուներ ինչպես Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերի առաջխաղացման, այնպես էլ պատերազմի ապագա ճակատագրի համար ընդհանրապես։

Ռուսական զորքերն ու հայ կամավորներն ընդհուպ մոտեցան Կարինին։ Թեժ մարտեր տեղի ունեցան նաև Կովկասյան ռազմաճակատի սեծության շրջանում։ Թուրքական հրամանատարությանը հաջողվել էր դեռ պատերազմի սկզբներին զորքեր առաքել Աբխազիայում և մտնել Սուխում։ Սակայն տեղի ազգաբնակչության եռանդուն աջակցությամբ ռուսական ծովափնյա պաշտպանության ջոկատներին հաջողվեց կասեցնել նրանց առաջխաղացումը։ Իսկ քիչ անց գեներալներ Ալխազովի, Դիբիչի ու Շելկովնիկովի նորաստեղծ զորամիավորումները, կամավորական խմբերի օգնությամբ, անցան հակահարձակման և թուրքերին ետ շպրտեցին նրանց գրաված շրջաններից։ Օգոստոսի 20-ին ազատագրվեց Սուխումը[12]։

Բալկանյան ռազմաճակատում Ադրիանապոլիսը գրաված ռուսական զորքերը կանգնել էին օսմանյան մայրաքաղաքի մատույցներում։ Պարտված Թուրքիան հաշտություն էր խնդրում։ 1878 թ. հունվարին կնքված զինադադարի համաձայն պատերազմական գործողությունները դադարեցին և թուրքական հրամանատարությունը փետրվարի 20-ին առանց կռվի Կարինը հանձնեց ռուսական զորքերին։

* * *

1877—78 թթ. պատերազմում հայ ժողովրդի համակրությունը Ռուսաստանի կողմն էր։ Եվ այն արտահայտվեց ոչ թե սոսկ ձևական համակրանքով, այլ ռուսական զենքի հաղթանակի հետ մեծ հույսեր կապած արևմտահայ և արևելահայ հատվածների ամենաակտիվ մասնակցությամբ այդ պատերազմին։

Թիֆլիսում, Բաքվում, Ելիսավետպոլում և Երևանի նահանգի մի շարք վայրերում, ինչպես նաև Ռուսաստանի հայաբնակ շատ շրջաններում հրավիրվում էին ժողովներ, կազմակերպվում ցույցեր, ժողովրդին կոչ անելով կամավորներ տալ գործող ռուսական բանակին՝ թուրքական լծի տակ հեծող արևմտահայերին ազատագրելու համար։

Դեռ պատերազմն սկսվելուց մի քանի ամիս առաջ Անդրկովկասի տարբեր վայրերում ձևավորված կամավորական ութ զորամիավորումները պատերազմի առաջին իսկ փուլում մտան ռազմական գործողությունների մեջ։

---

11 Տե՛ս С. О. Кишмишев, Война в Турецкой Армении 1877—1878 гг., СПб., 1884, стр. 84.

12 Տե՛ս Ш. В. Мегрелидзе, Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877—1878 гг., стр. 22—24.

Դրանցից երեքը՝ Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի և Զաքաթալայի ջոկատները, կազմված էին միայն հայ կամավորներից, վրացական ջոկատը՝ հայերից ու վրացիներից, իսկ Բորչալուինը, Ելիսավետպոլինը, Երևանինն ու Բաքվինը՝ հայերից ու ադրբեջանցիներից[13]։

Կամավորական խմբերի ստեղծումը շարունակվեց նաև պատերազմի ընթացքում։ Հարձակվող ռուսական բանակին տրամադրվեց ավելի քան 40 հազար զինվոր։ Կովկասյան ժողովուրդների կողմից այդ պատերազմի ժամանակ ռուսական զորքերին տարբեր կարգի օգնություն ցույց տված մարդկանց թիվը հասնում էր շուրջ 500 հազարի[14]։

Ստեղծված կամավորական ջոկատների զգալի մասը զինվում էր սեփական միջոցներով։ Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Էջմիածնի, Նախիջևանի և մյուս գավառներում կամավորական շարժումն այնպիսի լայն ծավալ էր ստացել և ռուսական բանակին օգնելու, աշխարհազորային ջոկատներում ընդգրկվել ցանկացողների թիվն այնքան շատ էր, որ տեղական իշխանությունները շուտով ստիպված էին դադարեցնել կամավորների հավաքագրումը։

Արևմտյան Հայաստան մտած ռուսական բանակների կազմում հայ աշխարհազորայինները կռվում էին որպես ավանգարդային ջոկատներ, ստանձնում առաջապահ ուղեկցողների դերը։ Արդահանի գրավման համար մղված մարտերում թաքաբաք կռված ու ընկած հայ հերոսներին էր ուղղված քաղաքի գրավման առիթով ռուսական հրամանատարության հրամանի այն տողերը, ուր ասվում էր. «Ներանք արժանի են իրենց հայրերին, որոնք մի անգամ չէ, որ կյանքը դրել են եղբայրակից քրիստոնյաներին պաշտպանելու համար»[15]։

Կաղզվանի գրավման ժամանակ ռուսական բանակին օգնություն ցույց տված հայ կամավորներից աչքի ընկան հատկապես Հարություն Մկրտչյանն ու Ասո Հակոբյանը, որոնք իրենց կյանքով վճարեցին այդ օգնության համար։ Շորագյալի հեծելազորային հարյուրյակն ու Երևանում ձևավորված երեք հարյուրակներն ամենաեռանդուն մասնակցություն ցուցաբերեցին Կարսի շրջանում մղված մարտերին ու Կարսի գրավմանը[16]։ Երևանի, Ելիսավետպոլի, Զաքաթալայի զորամիավորումները մասնակցեցին Կաղզվանի տակ մղված մարտերին։

Ղարաբաղի հայերից կազմված հեծյալ հազարյակը, որի մեջ ընդգրկված էին նաև տեղացի ադրբեջանցիներ, Գրիգոր Մելիք-Շահնազարյանցի ու Համբարձում Հախումյանցի ղեկավարությամբ օգնության հասավ Բուրքերի կողմից պաշարված Բայազետին[17]։

Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմական գործողություններին մասնակցեցին յոթ հայ գեներալ և ավելի քան 500 սպա, որոնցից յոթանասունը վիրավորվեցին կամ զոհվեցին տարբեր ռազմաճակատներում[18]։ Հա-

---

13 Տե՛ս Ա. Ն. Ներսիսյան, Հայերի մասնակցությունը 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, Երևան, 1958, Հավելված։

14 Տե՛ս Ш. В. Месреливзе, նշված աշխ., էջ 69։

15 «Положение армян...», стр. 395.

16 Տե՛ս «Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877—1878 гг. на кавказско-малоазиатском театре», вып. 3, ч. 2, СПб., 1903, стр. 417.

17 Տե՛ս «Հովիտ», 1914, № 46։

18 Տե՛ս Ա. Ն. Ներսիսյան, նշված աշխ., էջ 93։

զարավոր հայ կամավորներ զոհվեցին Կարսի, Էրզրումի, Բայազետի ու այլ քաղաքների պաշարման և գրոհների ժամանակ։ Պատերազմում ցուցաբերած արիության համար բազմաթիվ հայ հերոսներ արժանացան կառավարական շքանշանների, մեդալների ու այլ պարգևների։

Պատերազմին եռանդուն մասնակցություն էր ցույց տալիս նաև կամավորական ջոկատներում չընդգրկված ազգաբնակչությունը՝ որպես տեղական աշխարհազորայիններ զենք ստանալով ու միշտ պատրաստ՝ մարտնչելու թշնամու դեմ։ Երևանի նահանգապետը, Կովկասյան կորպուսի հրամանատարության կարգադրությամբ սահմանամերձ շրջանների հայերին էր բաժանել յոթ հազար հրացան[19], Իշխանությունների կողմից մեծ քանակությամբ զենք էր բաժանվել նաև Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, ինչպես և Հայաստանի ու Վրաստանի սահմանային մյուս գավառների բնակիչներին։ Գրավված շրջանների հայերը մեծ պատրաստակամությամբ գաղտնում էին ուղեկցողներ, թարգմանիչներ, ինչպես նաև համալրում շտապ կազմակերպվող տեղական աշխարհազորային ջոկատները։

Կազմակերպվում էր նաև ռուսական զորքերին պարենով օգնելու գործը։ Շատ դեպքերում ռուս վիրավոր զինվորներին տեղավորելով իրենց բնակարաններում, գրավված քաղաքների ու գյուղերի հայ բնակիչները մեծ զբաղմունքների գնով խնամում, կերակրում էին նրանց։ Հայ գյուղացիները ռուսական զորաբանակներին ու հայկական կամավորական ջոկատներին տրամադրում էին բնակարան, վառելիք, մեծ քանակությամբ սննդամթերք, անասուններ, անասնակեր և այլն, իրենց սայլերով ու այլ փոխադրամիջոցներով, գործիքներով ու սեփական աշխատանքով օգնում էին սակրավորներին, անմիջական մասնակցություն ցուցաբերում ճանապարհների, կամուրջների և ամրությունների շինարարության ու նման այլ աշխատանքներում։

Հայկական կամավորական ջոկատները, ռուս զինվորների հետ ուս-ուսի կոչող հայ ռազմիկները, հայազգի զորավարներ Մ. Տ. Լոռիս-Մելիքովը, Հ. Դ. Լազարևը, Ա. Ա. Տեր-Ղուկասովը, Բ. Մ. Շելկովնիկովը, Յա. Կ. Ալխազովը, սպաներ Քիշմիշևը, Աթաբեկյանը, Կարապետյանը, Ստեփանյանը, Մանասուրյանը, Թարխանյանը, Միրզոյանը, Սուրենյանը, Երևանյան միավորման հեծյալ գնդի հրամանատար Ավետյանը, գեներալ Ղրիմի պատերազմում աչքի ընկած հարյուրապետ Գաբրիել Գեղամյանն ու շտաբս-կապիտան, հետախույզ Դանիել Հարությունյանը և շատ ուրիշներ անձնազոհ պայքարի փառավոր էջեր գրեցին պատերազմի տարեգրության մեջ։

Հարձակվող ռուսական զորքերին, հայերի հետ միասին, ըստ ամենայնի օգնում էին նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդները, որոնք նույնպես մասնակցում էին կամավորական շարժմանը, կազմակերպում պարենի հայթայթումը։ Դեռ պատերազմն սկսվելուց առաջ արդեն ձևավորվել էին Քութայիսի, Դաղստանի հեծյալ գնդերը, վրացական աշխարհազորայինների հետևակային ջոկատը և այլն։ Մեծ թվով աշխարհազորային խմբեր կազմակերպվեցին նաև տեղերում՝ պատերազմական ժամանակների կարգ ու կանոնի պահպանության նպատակով։

Հայերը ռուսական զորքերին դիմավորում էին որպես ազատարարների[20]։

---

19 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 102, գ. 40, թ. 56։

20 Տե՛ս С. Кишмишев, Война в Турецкой Армении 1877—1878 гг., стр. 12 և հետ.։

Հայ գյուղացին, գրում էր ռուսական լիբերալների պետերբուրգյան օրգան «Գոլոս» լրագիրը, ռուս զինվորի հետ բաժանում էր իր բերանի վերջին պատառը։ Ճիշտ բնորոշելով հայերի դիրքորոշումը, «Գոլոսը» գրում էր, որ ռուսական զորքերի հաջողություններով ոգևորված արևմտահայությունը ձգտում է թոթափել օսմանյան դարավոր լուծը։

Արևմտահայության ճնշող մեծամասնության, հատկապես գավառահայության հայացքը հառած էր Ռուսաստանին։ Նշանակալի է, որ պատերազմի օրերին զեյթունցիները գեներալ Լազարևին, իսկ կարնեցիք՝ Լոռիս-Մելիքովին էին հայտնել Թուրքական կառավարության դեմ ապստամբելու իրենց պատրաստակամության մասին։ Պատերազմի ժամանակ և անմիջապես դրանից հետո բազմաթիվ հավաքական դիմումներ ուղարկվեցին ցարական կառավարությանը՝ խնդրելով իրենց ազատել Թուրքական լծից։ Կ. Պոլսի ազգային ժողովի մի խումբ պատգամավորների կողմից էջմիածին ուղարկված ծրագրի մեջ խնդրվում էր կաթողիկոսին. «...Մեծ Հայքն կրկին տաճկաց չվերադարձնել, այլ յուր կայսերական իշխանության մեկ մասն համարել, միացնելով Արարատյան նահանգի հետ»։ Հնարավորության սահմաններում նրանք տեսնում էին ինքնավարություն Ռուսաստանի հովանավորության տակ, իսկ ծայրահեղ դեպքում՝ խնդրում բարենորոգումները կատարել ռուսական զորքերի ներկայության պայմաններում[22]։

Հակառակ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի պահպանողական և «Փորձի» չափավոր դիրքորոշմանը, «Մշակը» հանդես էր գալիս արմատական պահանջներով. բալկանյան ապստամբ ժողովուրդներին օրինակելու, Ռուսաստանի օգնությամբ անկախություն կամ ինքնավարություն ձեռք բերելու, կամ Արևմտյան Հայաստանը Արևելյանին միացնելու կոչերով։ Այդ օրերին Ռ. Պատկանյանի և Բաֆֆու մարտաշունչ ստեղծագործությունները ազատության էին կոչում հայ ժողովրդին։

1877 թ. նոյեմբերին հրատարակվեց սուլթանի հրամանը (իրադեն), որով զենքի էին կոչում 17—45 տարեկան բոլոր քրիստոնյաներին։ Բայց Կ. Պոլսի հայոց Ազգային ժողովը ճնշող մեծամասնությամբ, մերժման քվե տվեց դրան։

Ինչպես 1876 թ. Ազգային ժողովի կողմից Բ. Դուանը ներկայացրած գավառական հարստահարությունների մասին տեղեկագրերի, այնպես էլ 1877 թ. զինվորագրությունը մերժելու առիթով, Թուրքական մամուլն ու պետական շրջանները սկսեցին հայերին մեղադրել «բարեխնամ» պետության նկատմամբ «ապստամբ», ապա և «ապերախտ ու դավաճան» լինելու մեջ։ Իսկ Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Լեյարդը համոզում էր հայերին ընդունել զինվորագրությունը և կռվել Ռուսաստանի դեմ։

Հայ ժողովրդի համար զինվորագրությունը հույժ կարևոր էր։ Ինքնապաշտպանության կազմակերպման և ապագա անակնկալներին պատրաստ լինելու հարցը դրանով մասամբ լուծվում էր, ժողովրդի մարտունակության երաշխիքը որոշակիորեն ապահովվում։ Դրանից դեռ տարիներ առաջ արևմտահայ դեմոկրատները հանձին Հ. Սվաճյանի, Ազգային ժողովում ուղղակի պահանջում էին հայերին զինվորագրության որոշման ընդունում։ Զին-

21 Տե՛ս «Голос», 24.XII.1877 г.

22 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 24, թ. 10, 13.

վորական տուրքը մեր տկարության տուրքն է, շարունակում էր նրան Գ. Օտյանը։ Իսկ Բաֆֆին գտնում էր, որ եթե Թուրքիայում ցանկանում են հայերի օգտին որևէ բարենորոգում, ապա առաջին հերթին այն պետք է արտահայտվի նրանց զենք կրելու իրավունք տալու և զինվորագրելու մեջ։ Բայց այս դեպքում, երբ Բ. Դուռը հայերի զինվորագրությունը փորձում էր կատարել ռուս-թուրքական պատերազմի թեժ օրերին, պատերազմ, որի հետ հայ ժողովուրդը մեծ հույսեր էր կապել, այն չէր կարող հաջողությամբ պսակվել։ Եվ տապալվեց։

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը վերջացավ սուլթանական Թուրքիայի պարտությամբ և ռուսական բանակների հաղթական երթն ավարտվեց՝ Կովկասյան ռազմաճակատում Կարինի գրավմամբ, իսկ Եվրոպայում՝ ռուսական զորքերին կանգնեցրեց Կ. Պոլսի դարպասների առջև։

1878 թ. հունվարի 19-ին կնքվեց Ադրիանապոլսի զինադադարը, իսկ մեկ ամիս անց ռուսական դիվանագետները, Շիպկայի, Պլևնայի ու Կարսի հերոսների սվիններով ուժով, Սան-Ստեֆանոյում, հաղթողի իրավունքով, իրենց պայմանները թելադրեցին Թուրքիային։

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ ԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ԿՈՆԳՐԵՍՈՒՄ

Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և հայկական հարցը։ Կ. Պոլսից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Սան-Ստեֆանո ծովափնյա ավանի[23] այն ամառանոցում, որը պատկանում էր հայ մեծահարուստ Տատյան Առաքել բեյին և որտեղ իջևանել էր ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարը, 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) ստորագրվեց ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներն ամփոփող Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը։

Սան-Ստեֆանոյի կոնֆերանսում ռուսական պատվիրակությունը գլխավորում էր Կ. Պոլսի ցարական դեսպան գեներալ Ն. Պ. Իգնատևը (մյուս պատվիրակը Նելիդովն էր), իսկ թուրքական պատվիրակության կազմում արտաքին գործերի մինիստր Սավֆեթ փաշայի և Բեռլինի թուրքական դեսպան Սաադուլլա բեյի հետ միասին, որպես պատվիրակության քարտուղար և խորհրդական մասնակցում էր հայազգի Սարգիս բեյ Համամչյանը։

Ադրիանապոլսի զինադադարից հետո, մեկ ամսվա ընթացքում, ռուսական դիվանագիտությունը հանձին Իգնատևի, եռանդով նախապատրաստում էր հաշտության բանակցությունները։

Կոնֆերանսին պատրաստվում էր և սուլթանական Թուրքիան, որին մեծապես օգնում և Ռուսաստանի դեմ էր տրամադրում Անգլիան։ 1877 թ. վերջերին անգլիական մամուլն արդեն ահազանգում էր, թե Հայաստանը գրավելով Ռուսաստանը փակում է Անգլիայի առևտրական ճանապարհները։ Ռուսաստանի առջև բացվում են բոլոր ուղիները դեպի հարավ, դեպի Նեղուցները[24]։

---

23 Քեմալական կառավարության որոշմամբ 1924 թ. Սան-Ստեֆանոն վերանվանվեց Յեշիլ Քյոյ (Կանաչ գյուղ)։

24 Տե՛ս Խորեն Գարիկյան. Հայկական հարցը, Պեյրութ, 1962, էջ 170։